

Gabriela Garcia

Van vrouwen en zout

Vertaald uit het Engels door Mary Bresser

SIGNATUUR

2021

Carmen
Miami, 2018

Jeanette, zeg me dat je wilt leven.

Gisteren zat ik foto's te kijken van jou als kind. Doortrokken met zout, gepaneerd met zand, lach je je fietsenrekje bloot aan de rand van de oceaan, mijn enige dochter. Een boek in je handen, want dat deed je het liefst op het strand. Niet spelen, niet zwemmen, niet keihard de golven in rennen. Je zat het liefst in de schaduw te lezen.

Tiener-jij, armen en benen gespreid, als een zeester op de trampoline. Zie je dat scheve glimlachje, dat we dezelfde mond hebben? Tiener-jij, Florida-jij, eindexamenfeest in Epcot, met twee voeten elk in een ander land. Dat kan in Epcot, in die Disney-miniwereld, daar kun je met een grens tussen je benen staan.

Zonnekind, haren altijd waaiend in de wind, ooit was je gelukkig. Ik zie het, op al deze foto's. Wat een glimlach. Hoe had ik kunnen weten wat je voor me verzweg? Ik weet alleen maar dat je een tijdje hebt gelachen, en toen niet meer.

Luister, ik heb ook geheimen die ik verzwijg. Maar als je zou ophouden met jezelf kapot te maken, zou stoppen met gebrui-

ken, misschien dat we dan eens bij elkaar kunnen gaan zitten. Misschien dat ik het dan aan je zou kunnen vertellen. Misschien dat je dan zou kunnen begrijpen waar bepaalde beslissingen die ik heb genomen vandaan komen, waarom ik alles in het werk stelde om ons gezin bij elkaar te houden. Misschien zijn er krachten die we nog nooit onderzocht hebben. Misschien, als ik het hele verleden zou kunnen zien, alle wegen zou kunnen natrekken, misschien dat ik dan een antwoord zou hebben op het waarom: waarom zijn onze levens zo gelopen?

Jij zei altijd: *Jij weigert te praten. Jij weigert emotie te tonen.*

Ik voel me schuldig, omdat ik weet dat je altijd hebt gehoopt dat ik je meer zou geven. Ik heb zoveel voor je verzwegen en ik heb me op zoveel manieren hard opgesteld, met opzet. Ik dacht dat ik hard moest zijn voor ons beiden. Jij brokkelde steeds verder af. Jij erodeerde. Ik dacht: *ik moet kracht zijn.*

Nooit heb ik gezegd dat ik mijn leven lang bang ben geweest. Ik heb nooit meer met mijn moeder gesproken. Ik heb je nooit verteld waarom ik naar dit land ben gekomen en dat is om een andere reden dan jij denkt. En nooit heb ik gezegd dat ik dacht dat als ik een emotie of waarheid niet onder woorden zou brengen, ik hem kon laten verdwijnen.

Zeg me dat je wilt leven en ik zal zijn wie je wilt dat ik ben. Maar ik kan niet genoeg leven opbrengen voor ons beiden.

Zeg me dat je wilt leven.

Ik durfde niet achterom te kijken omdat ik dan zou hebben gezien wat eraan kwam. Het vóór en het ná dat als zout door het water zwiept tot ik het een niet meer van het ander kan onderscheiden, maar elke keer dat je probeert af te kicken en ik je koortsige lijf in mijn armen houd, proef ik het op je huid. Elk verhaal dat op dat van ons botste. Ik durfde niet achterom te kijken omdat ik dan zou hebben gezien wat eraan kwam.

1

Dans niet achter de berg in de verte...

María Isabel

Camagüey, 1866

Om halfzeven, toen alle sigarenrollers voor hun stapel tabaksbladeren aan hun werkbank zaten en de voorman de bel luidde, boog María Isabel haar hoofd, maakte een kruisteken van schouder naar schouder en pakte het eerste blad. De voorlezer, op zijn platform boven de werknemers, deed hetzelfde, alleen pakte hij geen bruin blad, maar een dubbelgevouwen krant.

‘Heren van de werkplaats,’ zei hij, ‘we beginnen vandaag met een brief van groot belang van de hooggeachte redacteurs van *La Aurora*. Deze geletterde mannen spreken hun warme waardering uit voor arbeiders wier verlangen naar kennis – van wetenschap, literatuur en moreel gedrag – de brandstof is voor de vooruitgang van Cuba.’

María Isabel liet haar tong over de plakkerige onderzijde van een blad glijden, de aards-bittere smaak inmiddels zo vertrouwd alsof hij uit haarzelf kwam. Ze legde het soepel gemaakte blad op het stapeltje dat ze al had gevocht en de lange hoofdnerven op een hoopje ernaast. De sigarenrollers,

die zoveel sigaren mochten roken als ze maar wilden, streken lucifers af en trokken met zuigende pufjes aan hun sigaar terwijl ze met hun hand het vlammetje afschermden. De lucht werd zwaar. María Isabel had in de loop der tijd zoveel tabaksstof ingeademd dat ze regelmatig een bloedneus kreeg, maar van de voorman mochten ze de lamellen van de luiken slechts op een kiertje openzetten – zonlicht zou de sigaren uitdrogen. Dus onderdrukte ze haar gehoest. Ze was de enige vrouw in de werkplaats. Ze wilde niet zwak overkomen.

Voor Cuba was het geen grote fabriek: slechts honderd en nog wat werknemers, voldoende rollers voor de plantage die anderhalve kilometer verderop lag. In de houten silo midden in de fabriek lagen de zongedroogde tabaksbladeren, donkere papierachtige stroken die de rollers meenamen naar hun werkbank. Naast de silo stond de ladder naar het platform met de stoel waarop Antonio, de voorlezer, zat.

Hij schraapte zijn keel en bracht de krant op ooghoogte. ‘*La Aurora*, vrijdag 1 juni 1866,’ begon hij. ‘De orde en goede zeden die onze sigarenrollers op de werkvloer betrachten en het enthousiasme dat ze aan de dag leggen om te leren – is dat geen duidelijk bewijs van vooruitgang?’

María Isabel keek haar hoopje bladeren door en legde die van mindere kwaliteit opzij voor het binnengoed.

“... bij een bezoek aan een werkplaats zult u verbluft zijn over de volmaakte orde die er heerst, over de meer dan honderd arbeiders die zich inzetten voor hetzelfde doel: hun plicht nakomen...”

Daar waren de warme tintelingen tussen haar schouders weer. In de komende uren zouden ze uitgroeien tot een kloppende pijn waardoor ze, tegen het eind van de werkdag, haar hoofd bijna niet meer omhoog zou kunnen krijgen. *Hun plicht*

nakomen, hun plicht nakomen. Haar handen bewogen uit eigen beweging. De bel zou gaan en ze zou naar de stapel sigaren voor haar kijken, glad als van klei, verbaasd over het grote aantal dat ze had gerold. In haar verbeelding zag ze alle bruintinten in elkaar overgaan – werkbanken werden muren, bladeren werden ogen – en alle armen één grote, zichzelf eindeloos herhalende beweging worden, alsof iedereen deel uitmaakte van dezelfde fysieke poëzie, hetzelfde lied van zweet. Middagpauze. Ze was moe.

Er was maar één weg van het dorp naar de fabriek, een onverharde weg, die naar de poort voerde en doorliep tot aan de suikerrietplantage een kilometer verderop, beide in bezit van een creoolse familie, de familie Porteños. Dit was de weg waarover María Isabel naar huis liep, een weg met hier en daar schaduwplekken waarin ze even kon bijkomen van de genadeloze zon. Ze dacht aan wat Antonio had voorgelezen: *Studeren is hun gewoon geworden; tegenwoordig verkiezen ze het lezen van de krant of een boek boven het hanengevecht; de arena is hun nu te min; tegenwoordig zijn het de bibliotheek, het theater en plaatsen met goed gezelschap die druk door hen worden bezocht.*

Sinds *La Aurora* de onbeschaafde aard van de hanen- en stierengevechten aan de kaak had gesteld was het aantal deelnemers inderdaad teruggelopen. Maar ze hadden de bloedsport niet alleen opgegeven omdat ze de kritiek ter harte hadden genomen. Er waren andere dingen die hen bezighielden. De mannen van de werkplaats spraken over rebellen die in opstand kwamen tegen de Spaanse loyalisten. Over mannen die gezamenlijk traiden om zich vervolgens aan te sluiten bij andere groepen die optrokken naar het westen, naar La Haba-

na. Na het recente overlijden van haar vader aan een duivelse gele koorts die hem binnen enkele weken had verteerd, had María Isabel zich zo in haar cocon teruggetrokken dat ze het aanvankelijk niet had opgemerkt – het kon haar allemaal niet veel meer schelen. Tot niemand het meer over iets anders had.

Tegen de tijd dat de geruchten over de guerrilla haar kant van het eiland bereikten, deden er ook al verhalen de ronde over een onderlinge machtsstrijd. De generaals van de burgerlegers kwamen en gingen, ingewisseld zodra hun idealen een belemmering werden. La Habana, met al zijn Spaanse koloniale herenhuizen, had weinig boodschap aan de revolutie en het werd steeds waarschijnlijker dat de koningin elke vorm van opstand genadeloos zou afstraffen. Bij María Isabel hadden die eerste grootse ideeën over vrijheid en onafhankelijkheid allang plaatsgemaakt voor een schrijnende ongerustheid.

Ze vond het ongewisse verschrikkelijk. Ze vond het verschrikkelijk dat haar voortbestaan afhing van een schimmige politieke toekomst waarvan ze zich geen voorstelling kon maken.

Thuis. María Isabels moeder, Aurelia, zat op de grond, met haar rug tegen het koele leem van de *bohío*. Ook zij was teruggekeerd van het werk op het veld.

‘*Mamá?*’ María Isabel schrok bij het zien van haar moeder, die een hoogrode bloes op haar gezicht had, doorlopend tot aan haar oorlelletjes.

‘*Estoy bien,*’ zei ze. ‘Beetje slapjes van de wandeling. Je weet dat ik steeds minder kan.’

‘Dat is niet waar.’

Met één hand steun zoekend bij de muur hielp María Isabel Aurelia overeind.

‘*Mamá.*’ María Isabel legde de rug van haar hand op Aurelia’s

voorhoofd, maar de tabaksgeur was zo doordringend dat haar moeder haar hoofd wegtrok. ‘Hier buiten staat nog een zuchtje wind, rust maar even uit in de *hamaca*, ja? Ik maak wel wat te eten.’

Aurelia gaf een klopje op María Isabels arm. ‘Je bent een goede dochter,’ zei ze.

Ze liepen naar de hangmat die tussen twee palmbomen hing.

María Isabels moeder, gesleten door decennia van verlies en hard werken, had desondanks nog steeds iets elegants. Haar huid was glad en zacht, bijna rimpelloos, en haar gebit was regelmatig en niet verkleurd. Na de dood van haar man had ze veel aanloop gehad van mannen met een gebit vol gaten en een door de zon verweerde, perkamentachtige huid, die aan middelen weinig te bieden hadden – een ezel, een landje met wat mango- en bananenbomen – maar zich over haar wilden ontfermen, wat ze resoluut van de hand had gewezen. ‘Een vrouw geeft haar liefde voor God, vaderland en familie niet op,’ was haar credo in die dagen. ‘Ik sterf als weduwe, dat is mijn levenslot.’

Maar María Isabel zag wel dat haar moeders krachten afnamen. Aurelia had zich met fanatieke overgave gestort op het zoeken naar een passende echtgenoot voor haar dochter. María Isabel sputterde tegen: ze voelde zich het gelukkigst in de werkplaats, op het veld, wanneer ze zwetend boven het vuur geschilde cassave en bakbananen in een gietijzeren *cazuela* met kokend water liet glijden, wanneer ze met tot aan haar ellebogen opgestroopte mouwen varkensbloed opving in een ijzeren emmer, dat ze verwerkte tot glanzend zwarte worst, wanneer ze met twee houwen van een machete een kokosnoot barstensvol kokoswater spleet. Het was waar dat sigaren rol-

len gewild en respectabel werk was – ze was bijna een jaar in de leer geweest voor ze in loondienst werd genomen. Maar toch. De fabriek betaalde haar per sigaar, de helft van wat de mannen verdienden, en ze was de enige vrouw op de werkvloer en wist dat de mannen haar niet moesten. Ze hadden gehoord over een nieuwe uitvinding, in La Habana – een mal die het voor bijna iedereen mogelijk maakte een strakke sigaar te rollen – en vreesden dat María Isabel de voorbode was van wat komen zou: ondeskundige, losbandige vrouwen en snotneuzen die voor een habbekrats hun werk zouden overnemen. Ze suggereerden dat ze beter in haar onderhoud zou kunnen voorzien als ze de mannen ‘aangenaam zou gaan bezighouden.’ Lieten haar een groter deel van haar loon afdragen om de voorlezer te betalen.

Er waren momenten zoals nu, kijkend naar haar moeder die aan de andere kant van het keukenraam met een rood hoofd in de hangmat lag, dat ze zich een wereld voorstelde waarin Aurelia niet zou hoeven werken, waarin zij haar tijd kon besteden aan de zorg voor haar moeder in plaats van het rollen van tabak met de mannen. En ze wist dat ze zich zou schikken en ja zou zeggen tegen iedere man die haar een gemakkelijker leven bood. Dat was háár lot.

Na de middagpauze kwamen de romans: Victor Hugo, Alexandre Dumas, William Shakespeare zelfs. *De graaf van Monte-Cristo*, *Les Misérables*, *King Lear*. Sommige waren zo geliefd bij de rollers dat er sigaren naar bepaalde personages werden vernoemd: de slanke, donkere Montecristo en de dikke, zoete Romeo y Julieta, met op hun bandjes afbeeldingen van spiegelgevechten en gedoemde geliefden.

Ze waren begonnen aan het tweede deel van *Les Misérables*,

dat na het voorlezen van *De klokkenluider van de Notre Dame* met verrassend eensgezinde stemming was gekozen. Na de slotwoorden van *De klokkenluider* had iedereen op de werkvloer geapplaudiseerd, waarvoor Don Gerónimo, die de werkplaats bestierde als ware hij de gemene aartsdiaken van de Notre Dame zelve, hen had berispt. Maar er was opnieuw gejuich opgegaan toen Antonio vertelde dat hij een Spaanse vertaling in zijn bezit had van een ander boek van Victor Hugo, vijf delen vol rebellie en vergeving, politieke revoltes en liefdesbanden, een boek dat hen zou raken en stichten en een dramatisch slot beloofde.

Het was de minst omstreden stemming geweest in de hele geschiedenis van Porteños y Gómez. En nu ging María Isabel elke middag op reis, ver voorbij de suikerrietvelden en de door zeezout geërodeerde plantages, naar de nevelige kusten van Frankrijk. In haar gedachten liep ze door de met kasseien geplaveide straten van Parijs, koelde ze haar voeten in de Seine en ratelde ze als een adellijke dame in een koets over bruggen en onder poorten door. Ze vochtte een stug blad tussen haar lippen en hield haar adem in toen politie-inspecteur Javert de ontsnapte veroordeelde Valjean opnieuw gevangen nam. Ze dacht aan ontsnappen, aan weer opgepakt worden. Ze dacht aan zichzelf. Aan hoe het zou zijn als iemand een boek over haar zou schrijven. Als iemand als zij *een boek zou schrijven*.

“De mens is niet lui wanneer hij in gedachten is verzonken. Er is zichtbaar werk en er is onzichtbaar werk.”

Antonio vertolkte Victor Hugo met verve, alsof het werk dat zij deden, het rollen van tabaksbladeren, van zijn voordracht afhing. En in veel opzichten was dat ook zo. María Isabel zei tegen zichzelf dat zij, een jonge vrouw die eigenlijk thuis op

een huwelijkskandidaat hoorde te wachten, in deze smoorhete fabriek moest sappelen omdat ze niet meer dan een onvruchtbaar stukje land had geërfd en geen vader of broer meer had die voor inkomsten konden zorgen. Maar ze verheugde zich op elke nieuwe dag, hongerend naar de werelden die zich openden terwijl ze zich over haar bladeren boog en haar sigaren met grote precisie rolde en verzegelde, naar nieuws uit de hoofdstad waar ze pas één keer in haar leven was geweest, naar bekendmakingen van wetenschappelijke nieuwheidjes, naar aanklachten tegen barbaarse of oneerlijke plantagebezitters, naar reisverhalen over verre oorden waarvan ze zich nauwelijks een beeld kon vormen.

En dan waren er nog de cadeautjes. Op weg naar buiten had ze Antonio naast Don Gerónimo zien staan, die hardop de productiegetallen en quota's van die dag oplas. Antonio had zijn paard aan een paal gebonden en het gezadeld, wat María Isabel alleen kende uit La Habana, waar de lieden van stand, anders dan op het platteland, niet zonder zadel reden. Dat had indruk op haar gemaakt en het zou kunnen dat hij haar blikken op een andere manier had geïnterpreteerd, want de volgende ochtend lag er een tak paarse bougainvillea op haar werkbank. En toen Antonio het nieuws van de dag begon voor te lezen, had hij zijn pet aangetikt, haar recht aangekeken en geglimlacht.

Ze was natuurlijk bang geweest, bang dat Don Gerónimo de bloemen op haar tafel zou zien liggen en haar openlijk van onfatsoenlijk gedrag zou betichten, haar loon misschien zou inhouden, of, erger nog, zou denken dat ze verdorven was en nog verdergaande avances zou maken. Wie weet wat Don Gerónimo geoorloofd achtte. Zijn woede was van het ontembare soort, onvoorspelbaar, redeloos. Hij had haar vele malen

bedreigd, haar zelfs een keer in haar nek gegrepen toen ze zich zo had laten meevoeren door het verhaal van de voorlezer dat ze minder snel was gaan rollen. De blauwe plekken van zijn vingerafdrukken hadden nog weken in haar huid gestaan. Geen van de mannen had het voor haar opgenomen, ook Antonio niet. Daarom had ze de bloementak snel in de hals van haar bloes laten glijden. En 's avonds was ze met neergeslagen ogen naar buiten geschuifeld, bevreesd dat Antonio haar misschien weer zou aankijken en zeker dat ze niet zou weten wat te zeggen.

Maar de cadeautjes bleven komen – een geurige, rijpe mango, een inktpot met een delicate schrijfveer, een kleine broche van metaalfiligraan. Ze trof ze aan tussen haar tabaksbladeren en verborg ze zo goed als ze kon. Ze vertelde aan niemand dat Antonio haar het hof maakte en ze meed zijn blikken, maar het gebeurde weleens dat hij een heel gevoelige passage voorlas en als ze dan even opkeek, was zijn blik altijd op haar gevestigd.

Tot ze op een ochtend binnenkwam en ze iets open en bloot op haar tafel zag liggen: een boek met een blauwe, ruw aanvoelende rug en dunne bladzijden van glad papyrus. Ze kon de titel niet lezen en ze verborg het onder het opbouwteje op haar werkbank waar de gerolde sigaren lagen. María Isabel wist dat Don Gerónimo het aanmatigend zou vinden om een boek mee naar de werkplaats te nemen en haar van luiheid zou beschuldigen, misschien naar huis zou sturen, ervan overtuigd dat vrouwen zich nooit een strikt arbeidsethos eigen zouden kunnen maken. Tussen de middag holde ze met het boek onder haar arm naar huis en kookte zoete aardappels op een houtvuurtje, waarvan ze de rook met het boek weg wapperde. Toen ze er zeker van was dat haar moeder niet

keek, liet ze haar vingers langs de woorden glijden, langs de welvingen en de plots afbrekende lijnen van hun vorm. Het was als met het rollen van tabak, die drang om de bogen en bochten op papier na te trekken, om het gevoel te internaliseren. Ze verstopte het boek onder haar bed.

Toen María Isabel Antonio die middag bij zijn paard zag staan stelde ze, voor hij iets kon zeggen, haar vraag: ‘Mag ik zo vrij zijn, en vergeef me deze onbeschaamdheid, te vragen naar de titel van het boek dat je op...’

‘Waarom denk je dat ik dat was?’ Antonio’s glimlach trok zijn door de pokken geschonden wangen glad. María Isabel pakte instinctief haar rok beet en maakte aanstalten om weg te lopen.

Maar Antonio hield haar met zijn hand op haar arm tegen. ‘*Cecilia Valdés*,’ zei hij. ‘Een novelle. Ik wist niet dat je niet kunt lezen. Dat was aanmatigend van me. Ik hoop dat je me wilt vergeven en me gelooft als ik je verzeker dat ik niets kwaads in de zin had.’

‘Waarom wilde je het aan me geven?’

‘Het klinkt vast erg afgezaagd als ik zeg dat ik de hoofdperson van het boek in jou herken. Cecilia Valdés. Misschien is dat het waarom ik me tot je aangetrokken voel.’

Ze wist niet hoe ze daarop moest reageren, dus keek ze maar weg en zei: ‘Ik moet voor het donker thuis zijn,’ waarna hij vroeg hoe ze heette.

‘María Isabel, mag ik je voorlezen?’ vroeg hij.

‘Buiten het werk, bedoel je?’

‘Dat zou me een groot genoegen zijn.’

Ze gaf hem het boek terug.

‘Dank voor het bijzonder groothartige aanbod,’ zei ze. ‘Maar ik vrees dat ik het niet kan aanvaarden.’

María Isabel had gedacht dat ze er klaar voor was om ja te zeggen, om haar verplichting na te komen. *Kun je leren om verliefd te worden op iemands geest?* Ze observeerde de voorlezer met zijn stierennek. Amusant, eigenlijk, dat mannen meenden een vrouw zo gemakkelijk te kunnen doorgronden. Ze zou wachten tot ze niet meer wachten kon.

Met haar moeder ging het echter steeds slechter. Dat merkte ze aan de hoestaanvallen, die haar deden dubbelklappen en haar hele lijf deden schokken. Soms had Aurelia 's avonds zo weinig trek dat ze maar naar bed ging en María Isabel alleen moest eten. Maar elke dag weer stond haar moeder op en maakte ze zich klaar voor haar wandeling naar de suikerrietvelden. María Isabel bewoog hemel en aarde, maar Aurelia zou werken tot het haar dood werd – en het liefst nog langer. Dat wisten ze allebei.

En toen sijpelde de oorlog Camagüey binnen. Onvermijdelijk, begreep ze. Elk jaar stelde *La Aurora* dat er meer Cubanen en minder banen waren. De economie concentreerde zich in toenemende mate op suiker, op op slavenarbeid draaiende plantages. Verder nog in de krant: de antislavernijbeweging, opnieuw Spaanse belastingverhoging. Ze had gehoord dat een rijke plantagebezitter in Santiago zijn slaven had vrijgelaten en zich onafhankelijk van Spanje had verklaard. Ze hoorde geruchten over geheime bijeenkomsten. Maar ze had niet verwacht dat de strijd haar leven zo snel zou raken.

Op een nacht werd María Isabel wakker van het geluid van zware schoenen die door struikgewas stampten en van het licht van lantaarns, dansend over de muren. Ze stelde zich zo verdekt mogelijk op en gluurde door het raam naar buiten, waar ze tientallen mannen ontwaarde in het onmiskenbare

blauw-rood van de monarchie, met op hun revers de kleuren van de vlag. Ze droegen musketten en zwaarden, hun gezichten stonden strak en vermoeid en op de broek van sommigen zag ze vaag iets wat eruitzag als opgedroogd bloed.

Het lukte haar niet meer om in slaap te komen. Ineengedoken in haar bed hoorde ze de eerste doffe knal van een geweer in de verte. Haar moeder, aan de andere kant van de kamer, werd er wakker van en bleef de rest van de nacht aan één stuk door hoesten. Twee dagen lang verscholen ze zich achter hun houten bedbodems, als ware het schilden. Kreten en schoten, metaal afketsend op metaal, mannen wier angst doorklonk in hun geschreeuw.

Op de derde dag kreeg Aurelia koorts. María Isabel trok haar moeder met het hoofd op schoot, koelde met een washandje haar gezicht en riep Nuestra Señora de la Caridad aan toen haar moeder koude rillingen kreeg. Op dag vier was het voorbij. Zo doordringend als het geluid van de plots uitbrekende strijd was geweest, zo diep was de eropvolgende stilte, zo penetrant de stank van ontbinding. Al die tijd hadden ze niet gegeten. María Isabel dook in de voorraad guave en *fruta bomba* en tomaten die ze een paar maanden geleden hadden ingemaakt en voerde haar krachteloze moeder muizenhapjes. Toen ze er zeker van was dat de stilte blijvend was, waagde María Isabel zich naar buiten en volgde het pad dat ze dagelijks naar haar werk liep, bijna onbegaanbaar door de rook en de stank van verkoold palmbomenhout. Ze moest iets te eten zien te vinden. Ze moest haar burenen zien te vinden. In de verte zag ze vlammen en ze dankte God in stilte dat haar huis gespaard was gebleven.

Ze liep en liep maar, door de stilte, gespitst op het geluid van mensen, op tekenen van leven. Maar alleen het geruis van suikerriet en moerasgras beantwoordde haar geroep.

Totdat ze, na te zijn afgeslagen naar de oever van de rivier waar ze op zondag altijd de was deed en in de zon zat, over iets struikelde wat voelde als een boomstam, verankerd in het hoge gras. Ze keek omlaag en gaf een gil.

Een man, zijn open ogen hemelwaarts gericht, zijn mond vertrokken in een permanente staat van ongeloof, zijn hals gespietst door een zwaard. Zijn hoofd lag in een poel van stroperig, geronnen bloed, de wond werd belaagd door een zwerm vliegen. María Isabel keek op, over het veld, en zag het – tientallen mannen zoals hij, rottend in de hitte, hun ingewanden en vlees onherkenbaar, één gigantische massa geschroeid vlees en, als laatste belediging, een varken dat smakkend tussen de menselijke resten door stommelde, kop en tanden besmeurd met donker bloed. Ze herkende het gezicht van een collega-sigarenroller.

Het gras huiverde mee, zich niet bewust van het bloedbad waar het getuige van was. Het begon te regenen, en María Isabel bleef roerloos staan tot een rood stroompje zich een kronkelend pad naar de rivier baande. Toen rende ze weg, haar jurk gescheurd en bemodderd en kletsnat, als een kind schreeuwend om haar moeder, schreeuwend naar de onverschillige weidsheid, tot ze hevig snikkend voor de deur van hun huis in elkaar zakte.

Die nacht stierf haar moeder.

Niets was meer hetzelfde na de schermutseling in Camagüey. Porteños y Gómez had nog maar een derde van zijn werkers over; de rest was omgekomen bij de slachting die was aangericht of naar Florida gevlucht, gelokt door geruchten dat vrijwillige ballingen daar door tabaksfabrikanten werden opgevangen. Don Gerónimo vertrok en Porteños, de eigenaar van

de *tabaquería*, besloot zelf toezicht te gaan houden op de werkvloer. De sfeer werd ingetogener, de lectuur veranderde.

Op de eerste werkdag, na weken van begrafenissen en wederopbouw, nam Antonio plaats achter zijn lessenaar en kondigde aan dat hij niet zoals anders zou beginnen met *La Aurora*, omdat de levering van de krant aan Camagüey door de opstand vertraging had opgelopen. Na de middagpauze zou hij het deel van *Les Misérables* waaraan ze bezig waren uitlezen en vanochtend zouden ze aan een nieuwe roman beginnen, van een Cubaanse schrijver.

María Isabel durfde haar ogen niet naar hem op te slaan, dus concentreerde ze zich op elk blad dat ze rolde, op het strakker en strakker draaien van de bosjes.

‘*Cecilia Valdés*,’ begon Antonio, ‘van Cirilo Villaverde.’

Haar handen beefden. *Strakker rollen*, sommeerde ze zichzelf. *Strakker rollen*.

“Aan de vrouwen van Cuba: ver van Cuba, zonder hoop de zon, de bloemen of de palmen van hun land ooit terug te zien, aan wie beter dan aan jullie, dierbare landgenotes, in wie het mooiste aspect van ons land wordt weerspiegeld, zou ik deze droeve tekst kunnen opdragen?”

Antonio’s stem sleepte de werkers de treurige ochtend door. Hij vertelde over de Spaanse en creoolse maatschappelijke elite; over liefde tussen vrije en tot slaaf gemaakte zwarte Cubanen; over een vrouw, een mulattin, en haar plaats in de geschiedenis van hun eiland. Maar toch: een creoolse auteur, een invloedrijk man. Niet echt anders dan de andere auteurs. Na een middagmaal van uitgedroogd brood en bittere koffie, alleen nu, in een leeg huis, keerde María Isabel terug om naar het slot van *Les Misérables* te luisteren.

Zo vergleden de dagen. Nachtmerries en huilbuien leidden

ertoe dat ze instortte van vermoeidheid. En om wat voor reden dan ook, misschien vanwege de eenzaamheid, misschien omdat ze beseftte dat ze echt niemand meer had, stond ze een maand later Antonio op te wachten en zei: ‘Ik ben geen Cecilia Valdés.’ En: ‘Ik zou me vereerd voelen als je me zou willen voorlezen, maakt niet uit wat.’

Als kind had María Isabels vader haar een keer meegenomen naar het centrum van Camagüey, toen hij manden geogste koffie van een koffieplanter bij een marktkoopman moest afleveren. Ze had haar ogen uitgekeken aan de welgestelde Spaanse families die over de promenade kuierden, aan de vrouwen met hun parasols en zwierige rokken van fijn linnen, aan de kinderen die met hoepels en stokjes speelden en bundeltjes schoolboeken droegen. Op de markt zag ze tot slaaf gemaakte vrouwen, ze liepen achter de witte vrouwen en sjouwden al hun boodschappen – de Spaanse vrouwen wezen iets aan en de zwarte vrouwen sjouwden. Hun jurken leken meer op de schortjurken die ze op het platteland droegen.

Wijzend naar haar huid had ze aan haar vader gevraagd: ‘Waar zijn de vrouwen zoals ik?’ Hij had haar met een draai om haar oren het zwijgen opgelegd. Kinderen moeten hun gedachten voor zich houden, had hij haar terechtgewezen. Kinderen stellen geen vragen, kinderen geven alleen antwoord. Kinderen horen te luisteren en te gehoorzamen.

Haar antwoord had ze inmiddels. De vrouwen waren hier, op deze velden, sommigen vrij, anderen niet. Er waren er ook die voor *criollo* doorgingen. Het niet bepaald onder stoelen of banken gestoken dictaat van de slavenhouders was: verdunnen, *para mejorar la raza*. Spaanse mannen, door vrouwen te verkrachten bewijzen jullie hun een gunst, door vrouwen te

verkrachten verbeteren jullie het ras van deze kolonie. Zodat iemand als zij te horen kon krijgen: ‘Jij bent niet zwart, jij bent een mulattin en *mulata is mejor*, en misschien zullen de generaties na jou *blanquear*, steeds witter worden als ze dat dictaat navolgen.’ Er waren plantages waarop behalve slaafgemaakten ook boeren werkten, die met een klein stuk grond in hun eigen levensonderhoud moesten voorzien. En ieder had zijn eigen reden, van boer tot slaafgemaakte, van de *guajiro* herenboer tot de criollo landeigenaar, om koningin Isabella II te haten.

Gedurende de laatste dagen van de oorlog werden de berichten uit de provincies steeds ijzingwekkender: openbare executies, hele dorpen die werden platgebrand, voorheen vrije zwarte boeren die met geweld tot slaaf werden gemaakt. Het volk was uitgehongerd, kon niet meer. Ziekten grepen om zich heen en vaagden hele families weg, gevangenis stroomden vol met *mambises*, strijders voor de onafhankelijkheid. Hun helden stierven.

Maar Antonio en María Isabel zaten elke dag tijdens de middagpauze voor hun leesuurtje in de schaduw van de bananenbladeren. Antonio las gedichten voor van Cubaanse redenaars en politieke teksten van Europese filosofen. Van Karl Marx en anderen. Vaak discussieerden ze. Hij leerde haar haar naam te schrijven, met een vederpen in haar bibberende hand tekende ze krullen en lussen en hoewel de letters haar niets zeiden zag ze de schrifttekens als een soort kunst, een soort schoonheid.

‘Vandaag ga ik iets bijzonders voorlezen,’ zei hij op een dag. ‘Vanmiddag, speciaal voor jullie.’

‘Ga je niet verder met *Les Misérables*?’ Ze zaten in het laatste deel en het voorlezen voelde als het enige om nog naar uit te

kijken in die donkere dagen waarin alleen al het geluid van paardenhoeven nog meer verliezen deed vrezē.

‘Jawel, maar eerst iets bijzonders.’

María Isabel was nog steeds de enige vrouw in de fabriek, die vele werknemers had verloren. De andere rollers waren vaders en echtgenoten, maar ook kinderen die hun onschuld verborgen achter stoer gedrag, die *puros* rookten groter dan hun hand. Maria wist dat ze haar zegeningen moest tellen – sommige van die jongens hadden ook hun hele familie verloren, waren in één bloedige nacht man geworden, hadden de volgende ochtend de zorg op zich moeten nemen voor hun jongere broertjes en zusjes, rammelend van de honger.

‘Vandaag heb ik een opwindende mededeling,’ zei Antonio vanaf zijn platform toen de sigarenrollers weer achter hun werkbanken plaatsnamen. ‘Een van onze grote denkers in ballingschap in New York, Emilia Casanova de Villaverde, leider van de vrouwenemancipatiebeweging en echtgenote van de befaamde auteur van *Cecilia Valdés*, heeft een brief aan Victor Hugo geschreven. Onze dierbare señora Casanova de Villaverde wilde señor Hugo op de hoogte brengen van de populariteit van zijn boek *Les Misérables* hier bij ons, in onze tabakswerkplaatsen, vanwaaruit het vakmanschap van de Cubanen over de wereld wordt verspreid. Ze heeft hem geïnformeerd over de plaats die vrouwen voor zichzelf beginnen te verwerfen, over hoe ook hún handen het mannenwerk hebben opgepakt in hun strijd om ons eiland te bevrijden. En ik heb een vertaling weten te bemachtigen van Victor Hugo’s antwoord aan zijn trouwe bewonderaarster Emilia Casanova de Villaverde – en aan jullie, het Cubaanse volk.’

In de werkplaats ging luid gemompel op. Porteños, een verdieping hoger, keek op van zijn boekhouding om nota te

nemen van de verstoring. Maar toen Antonio een groot vel papier ontrolde en tegen het licht hield, zodat de zwarte inkt door de vezels schemerde, was iedereen stil en vol aandacht.

“Vrouwen van Cuba, ik versta uw klagen. Vluchtelingen, martelaressen, weduwen, wezen, u richt zich tot een balling; zij die hun thuis hebben verloren zoeken steun bij iemand die zijn vaderland heeft verloren. Voorwaar, wij gaan gebukt onder beproevingen; u hebt slechts nog uw stem, ik heb slechts nog de mijne: uw stem jammert, die van mij maant. Deze twee bezielingen, uw snik, mijn aansporing, zijn al dat ons rest. Wie zijn wij, zwakte? Nee, wij zijn kracht.”

María Isabels handen beefden. Ze probeerde het beven te onderdrukken, haar geestdrift te onderdrukken.

“Het geweten is de ruggengraat van de ziel. Zolang het geweten oprecht is, houdt de ziel stand; alleen die kracht heb ik nog in me, maar hij is me genoeg. U doet er goed aan zich tot mij te richten. Ik zal opkomen voor Cuba, net zoals ik voor Kreta ben opgekomen. Geen natie heeft het recht zijn klauwen uit te strekken naar een andere, Spanje evenmin naar Cuba als Engeland naar Gibraltar.”

Antonio's stemgeluid stierf weg en toen María Isabel opkeek zag ze Porteños met grote passen langs de balustrade van de verdieping benen en de trap af komen, zijn gezicht rood aangelopen en bezweet, de sigarenrollers zwijgend terwijl hij het papier uit Antonio's handen griste en hem beval voor te lezen uit *Les Misérables* en uit niets anders dan *Les Misérables*.

Iedereen had Porteños in angst en vreze zien naderen. Het gerucht ging dat hij van een onachtzame bediende beide benen had gebroken, dat hij op de hoogte was van de stakingen in de sigarenfabrieken in de Verenigde Staten en dat hij een werknemer die het zou wagen zich bij hem te beklagen

zonder pardon een kogel door het hoofd zou jagen.

‘Je dient onze arbeiders niet op te ruien met de idiote kletspraat van Europese kunstenaars met weinig begrip van de aard van het werk dat onze goede mensen verrichten!’ brulde hij.

Antonio keek naar het gehavende vel papier in Porteños’ met ouderdomsvlekken overdekte handen. Hij mompelde iets wat op een verontschuldiging leek en draaide zich om zodat María Isabel alleen zijn rug kon zien. Haar handen beefden nu zo hevig dat het binnengoed op haar schoot dwarrelde.

Antonio keerde zich weer naar hen toe, sloeg een bladzijde op in het boek dat op de lessenaar lag, duwde zijn bril goed op zijn neus. Hij begon voor te lezen uit *Les Misérables* alsof er niets was voorgevallen. Hij keek die dag niet één keer naar María Isabel en was al weg toen ze bij de plek kwam waar zijn paard altijd stond. De woorden van Victor Hugo aan Emilia Casanova de Villaverde maalden maar door haar hoofd gedurende de eenzame nacht: *Wie zijn wij, zwakte? Nee, wij zijn kracht.* Ze wou dat hij ook had voorgelezen wat Emilia had geschreven.

In de weken die volgden nam het aantal sigarenrollers in de werkplaats gestaag af, tot er nog maar een stuk of twintig over waren. Sommigen vielen ten prooi aan ziekten die zich na het bloedbad hadden verspreid – ze werden met de dag grauwer en stopten met roken omdat ze er benauwd van werden. Toen ze wegbleven, concludeerde María Isabel dat ze waren gestorven of te ziek waren om nog te kunnen werken. Anderen spaarden hun loon op om een plaats op een van de particuliere schepen of bootjes te bemachtigen die naar Tampa voeren. De oorlog had ook gevolgen voor de handel. Er kwamen min-

der sigaren uit de oostelijke provincies, hoewel de vraag niet afnam.

Antonio veranderde van toon – hij selecteerde de meest opbeurende nieuwsberichten uit *La Aurora*, toen die krant hen eindelijk weer bereikte, en kwam met voorstellen voor boeken met eindeloze en tot in detail vertelde avontuurlijke en romantische intriges. Na het uitlezen van *Les Misérables* liet Antonio de naam Victor Hugo nooit meer vallen. En stemmen deden ze ook niet meer. Porteños besliste nu over de teksten die Antonio elke ochtend op zijn lessenaar legde en af en toe hoorde María Isabel Antonio fluisterend tegenwerpen maken, die met een keiharde vuistslag op de tafel werden afgekapt.

Maar in de middagpauze, wanneer ze fruit en gezouten vlees aten onder hun boom achter de werkplaats, deelde Antonio andere teksten met haar. Hij las haar voor uit de tweede brief van Victor Hugo, afgedrukt in de krant – deze was aan alle Cubanen gericht – waarin hij een pleidooi hield voor de afschaffing van de slavernij, de Cubaanse opstand tegen de koloniale overheersing prees en de rebellen, wier aantallen drastisch terugliepen, een hart onder de riem stak. Soms moest ze huilen om Hugo's woorden. Meer dan eens sloeg Antonio zijn armen om haar heen en koesterde María Isabel zich bevend en rillend in zijn warmte. Er was een vriendschap tussen hen gegroeid die María Isabel niet voor mogelijk had gehouden met een man, hij een zachtvaardiger soort, juist bekoord door haar innerlijk vuur dat de meesten poogden te versmoren.

Antonio las haar achter de werkplaats ook voor uit *La Aurora*. De hoeveelheid artikelen uit de krant die Porteños als voorleestekst verwierp nam alleen maar toe. Hij stond onpartijdig in de oorlog, maar slechts uit commerciële overwegin-

gen. De zaken gingen achteruit maar Porteños volhardde, ervan overtuigd dat de Spanjaarden zouden winnen, dat er een oplossing zou komen en daarmee een terugkeer naar voorspoed. Hij volhardde, en veinsde loyaliteit naar zijn door de gouverneur aangestelde opziensers. María Isabel begon te snappen waarom hij censuur uitoefende op *La Aurora* – de redacteuren van de krant raakten verontrust door de repressie die met de dag sterker werd. In hun stukken hekelden ze eigenaars van tabaksfabrieken die het voorlezen op de werkvloer hadden verboden, waarmee ze de opmars van de cultuur belemmerden en arbeiders bewust kennis onthielden. Porteños was vastbesloten hun gelijk te bewijzen, dacht ze.

‘Ze passen er wel voor op iets ten gunste van de rebellen te schrijven,’ zei Antonio tegen haar. ‘Maar wat ze ervan denken is overduidelijk.’

Op de dag dat Antonio haar ten huwelijk vroeg werden ze, gezeten onder hun boom, overvallen door een enorme hoosbui. Om te schuilen tegen de dikke regendruppels renden ze naar de overhangende dakrand van de werkplaats. Iedereen was naar huis, zelfs Porteños genoot zijn middagmaal thuis op de plantage. Doorweekt van de regen trok ze de speldjes uit haar haar zodat haar krullen langs haar gezicht vielen. Hij hief zijn hand om een kletsnatte lok uit haar gezicht te vegen, maar ze deinsde achteruit, ze kon hem gewoon niet aankijken. Ze wist dat hij verliefd op haar was, dat was zo duidelijk als wat. Ze hadden het echter nooit over trouwen gehad en hoewel hij wist dat er niemand meer was die hij om haar hand kon vragen, wist zij nauwelijks iets van zijn familie, of van zijn plannen. Ze was zijn intenties een beetje gaan wantrouwen en vroeg zich af of hij haar misschien als een tijdelijk pleziertje beschouwde en niet veel meer dan dat.